

Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет
художньо-педагогічний факультет
кафедра образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва
імені Степана Шевчука

НАУКОВЕ ОБГРУНТУВАННЯ

***Тема: «Пам'ять у камені: художня візуалізація трагедії
Голодомору 1932–1933 рр. в українській скульптурі (на прикладі
творчої композиції “Пам'ять у камені”, дерево)»***

Виконав: здобувач вищої освіти II року навчання (ступеня «магістр») Ігор ГАЛУШКО

Науковий керівник: канд. пед. наук, професор Олександр СТАШУК

Рецензент: к. мист., доцент кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
Іван ГУЦУЛ

Рівне, 2025

Зміст

Вступ

Розділ 1. Голодомор 1932-1933 в Україні в історичному та соціально-культурному дискурсі

- 1.1 Історичні, соціальні та культурні передумови трагедії
- 1.2 Формування колективної пам'яті про Голодомор
- 1.3 Мистецтво як інструмент осмислення національної травми
- 1.4 Скульптура як носій пам'яті та історичного досвіду

Розділ 2. Виразальні можливості скульптури у візуалізації пам'яті

- 2.1 Пластика, форма та пропорції у створенні меморіального образу
- 2.2 Матеріали, фактура, колір і символіка як художні засоби впливу
- 2.3 Композиційні рішення та емоційна виразність форми
- 2.4 Аналіз творів українських скульпторів, присвячених Голодомору
 - Меморіал жертвам Голодомору та політичних репресій у Дніпрі
 - Пам'ятник жертвам Голодомору / «Янгол, що плаче»
 - Меморіал жертвам Голодомору в Києві
 - Пам'ятник жертвам Голодомору в Харкові

Розділ 3. Власна творча концепція «Пам'ять у камені»

- 3.1 Ідейно-образна концепція композиції
- 3.2 Архітектоніка, структура та символічні акценти
- 3.3 Матеріали, техніка виконання і технологічні етапи
- 3.4 Практичні аспекти експозиції та довговічності композиції

Висновки

Список використаних джерел

Додатки

Вступ

Тема Голодомору 1932–1933 років посідає особливе місце в історичній пам'яті українського народу [1]. Це одна з найтрагічніших сторінок минулого, яка знищила мільйони життів, залишивши глибокий слід у національній свідомості. Протягом десятиліть ця трагедія замовчувалася, проте з відновленням незалежності України постала потреба осмислення подій Голодомору через призму культури, мистецтва та духовного відродження. Мистецтво, як універсальна мова людських почуттів, здатне передавати біль і скорботу, що не завжди можливо висловити словами. Саме тому образи пам'яті про Голодомор стали важливою частиною сучасного українського мистецького простору.

Скульптура, на відміну від інших видів мистецтва, має особливу здатність зупиняти час, фіксувати історичні події у матеріальній формі, створюючи символи, які переживають покоління. Меморіальні твори, присвячені Голодомору, виконують не лише естетичну, але й суспільну, виховну та духовну функцію. Вони формують у глядача глибоке розуміння трагедії, утверджують національну ідентичність, пробуджують співпереживання та відповідальність перед історією.

В українській скульптурі тема Голодомору розкривається через різні художні підходи — від монументальних меморіалів до камерних пластичних образів. Художники звертаються до символів, узагальнених форм, експресивної пластики, щоб передати не лише фізичні страждання, а й духовну силу народу. Образи скорботи, материнства, дитинства, хліба, зерна, свічки стають основою художнього коду пам'яті.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибшого розуміння того, як засоби пластичного мистецтва формують у суспільстві історичну пам'ять про трагічні події. В умовах сучасних викликів, коли український народ знову переживає втрати та боротьбу за свободу, мистецтво пам'яті набуває нової сили. Воно стає духовним мостом між

минулим і сьогоденням, допомагає зберегти людяність та національну єдність [22, с. 12-45].

Об'єктом дослідження є українська скульптура, присвячена темі Голодомору 1932–1933 рр [1].

Предмет дослідження — художні засоби, образна мова та пластичні рішення, через які розкривається тема пам'яті.

Метою роботи є виявлення особливостей художньої візуалізації трагедії Голодомору в українській скульптурі та створення власної авторської композиції, яка б узагальнила символіку втрати, болю та надії на відродження.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

- дослідити історико-культурні передумови осмислення Голодомору в мистецтві;
- проаналізувати художньо-виражальні засоби українських скульпторів, які зверталися до теми пам'яті;
- визначити ролі матеріалу, кольору, форми, та композиції у створенні емоційно насичених образів;
- розробити власну творчу концепцію композиції «Пам'ять у камені»;
- розкрити технологічні етапи створення авторського твору.

Новизна роботи полягає у спробі поєднати аналітичне осмислення теми Голодомору в сучасній українській скульптурі з практичним втіленням авторської композиції, виконаної у техніці художнього дерева. Робота демонструє, як сучасні художні прийоми дозволяють передати складні емоційні стани — скорботу, втрату, але й духовне очищення.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів у навчальному процесі, при викладанні дисциплін «Скульптура», «Композиція», «Історія українського мистецтва», а також може бути використана як виставковий експонат на презентаціях, присвячених темі історичної пам'яті.

Структура теоретичної частини магістерської роботи визначена логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. У першому розділі розглядаються історичні та культурні основи осмислення трагедії Голодомору. У другому — аналізуються виражальні можливості скульптури та способи створення образів пам'яті. Третій розділ присвячено розробці та реалізації власної творчої композиції «Пам'ять у камені». Практична частина роботи виконана у вигляді творчої декоративної композиції з дерева та каменю.

Таким чином, робота спрямована на утвердження мистецтва як важливого носія історичної пам'яті, здатного не лише зберігати, а й переосмислювати трагічні сторінки минулого, формуючи духовну спадкоємність поколінь.

За результатами проведеного дослідження були підготовлені рукописні матеріали, оформлені у вигляді тез і представлені на 5 Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освіта і виховання в інформаційному суспільстві в умовах воєнного і повоєнного часу» 13 – 14 листопада 2025 року в Рівненському державному гуманітарному університеті.

Галушко І.В. Пам'ять у камені: художня візуалізація трагедії голодомору 1932 – 1933 років в українській скульптурі: Професійний розвиток педагога: збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної е-конференції «Освіта і виховання в інформаційному суспільстві в умовах воєнного та повоєнного стану», м. Рівне, 13-14 листопада 2025 року. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2025. с. 29 - 32.

Розділ 1. Голодомор 1932-1933 в Україні в історичному та соціально-культурному дискурсі.

1.1 Історичні, соціальні та культурні передумови трагедії

Голодомор 1932–1933 років [1] — одна з найстрашніших сторінок історії українського народу, глибока національна травма, що залишилася у колективній пам'яті поколінь. Ця трагедія була не лише наслідком економічної чи природної катастрофи, а свідомо спланованим актом геноциду, спрямованим проти українського селянства — основи нації, її духовного та культурного кореня. Політика насильницької колективізації, хлібозаготівель, заборони виїзду з голодуючих територій, а також репресії проти інтелігенції призвели до загибелі мільйонів людей і руйнування традиційного укладу життя.

Соціально-економічна політика радянського режиму в 1930-х роках мала на меті повне підкорення українського села державному контролю. Колективізація, що офіційно подавалася як засіб «модернізації» аграрного сектора, фактично стала інструментом нищення приватної ініціативи, національної самосвідомості та традиційного господарського укладу. Селян позбавляли землі, майна, права на вибір — усе це супроводжувалося насильством, депортаціями, арештами та моральним приниженням.

У 1932–1933 рр. в Україні запроваджувалися нереальні норми хлібозаготівель, які призвели до тотального вилучення зерна. У всіх фермерів забирали насіннєвий фонд, а за «невиконання плану» застосовувалися сильні каральні заходи: занесення сіл на «чорні дошки», конфіскації майна, репресії. У результаті — люди залишилися без їжі, і смерть від голоду набрала масового характеру [4, с. 54-56].

Паралельно з фізичним винищенням селянства здійснювалося знищення духовної культури. Було ліквідовано більшість релігійних осередків, заборонено діяльність церков, зруйновано систему народної освіти, вилучено з ужитку твори, які формували українську ідентичність. Унаслідок цього Голодомор став не лише актом фізичного геноциду, а й

духовного — спробою стерти пам'ять про саму можливість української самобутності.

Проте народна культура, попри всі утиски, продовжувала існувати у прихованих формах. Усна традиція, народні пісні, вишивка, дерев'яна різьба, іконопис зберігали мотиви скорботи, втрати та віри у відродження. Саме через ці символічні форми українці виражали своє ставлення до трагедії, формуючи внутрішній опір тоталітарному режимові.

У мистецькому контексті 1930-х років тема Голодомору була фактично заборонена. Радянська цензура жорстко контролювала будь-які прояви вільного художнього мислення. Проте вже після здобуття незалежності України ця тема отримала своє належне відображення у творчості скульпторів, живописців, графіків, композиторів. Мистецтво стало тим простором, де пам'ять, яку намагалися знищити, отримала нове життя.

Важливим аспектом осмислення трагедії є усвідомлення того, що Голодомор змінив не лише демографічну, а й духовну структуру українського суспільства. Він зруйнував зв'язок між поколіннями, перервав традицію передавання культурного досвіду, залишивши глибоку психологічну травму. Ця травма потребувала не лише історичного, а й мистецького переосмислення [4, с. 54-56].

Саме тому сучасні митці, звертаючись до теми Голодомору, прагнуть відновити не просто історичну справедливість, а глибше — духовну цілісність народу. Через художні образи вони шукають спосіб зцілення колективної душі, перетворюючи біль минулого на джерело внутрішньої сили й пам'яті [19, с. 56-60].

1.2 Формування колективної пам'яті про Голодомор

Колективна пам'ять є однією з ключових категорій сучасного гуманітарного знання. Вона визначає, як суспільство сприймає, зберігає і передає знання про минуле. У випадку Голодомору ця пам'ять довгий час

була витіснена, спотворена або повністю знищена радянською пропагандою. Лише з кінця 1980-х років почався процес її поступового відновлення.

Пам'ять про Голодомор формувалася в кілька етапів. Спочатку — на рівні родинної усної традиції, коли люди зберігали спогади про пережите, передаючи їх дітям і внукам пошепки, потайки. Потім — на рівні наукового й громадського осмислення, коли історики, письменники, художники почали відкрито говорити про події 1932–1933 років. І нарешті — на рівні державної політики пам'яті, що проявилася у створенні музеїв, меморіалів, днів пам'яті, офіційного визнання Голодомору актом геноциду. (Додаток Е.)

У сучасному світі колективна пам'ять не може існувати без її візуалізації. Саме мистецтво надає їй матеріальної форми — образів, які здатні емоційно впливати на людину. Меморіали, пам'ятники, скульптури стають не лише місцями скорботи, але й символами єдності народу. Через них формується не просто знання про минуле, а глибоке співпереживання та духовне очищення.

Важливу роль у цьому процесі відіграє символ. Скульптори, звертаючись до теми Голодомору, використовують прості, але сильні знаки — колоски, дитячі фігури, свічки, порожні долоні, зерно, розтріскане дерево. Кожен із цих образів має багатозначне значення: він водночас говорить про втрату й про надію, про крихітність життя й силу пам'яті [19, с. 121].

Особливе місце серед мистецьких форм займає монументальна скульптура. Вона створює простір, де відбувається сакралізація пам'яті — перетворення трагічної події на моральний урок. Прикладом є Національний меморіал жертв Голодомору в Києві, де художньо поєднано архітектуру, скульптуру і ландшафт. Композиція “Свічка пам'яті” з бронзи та граніту символізує вічне світло, що освітлює темряву забуття [8, с. 1-3].

Колективна пам'ять має не лише ретроспективну, а й виховну функцію. Колективна пам'ять сприяє формуванню патріотизму, національної свідомості, відповідальності за майбутнє. Саме тому образи Голодомору активно використовуються у сучасному мистецтві, освіті, музейній справі.

Художники нового покоління розглядають тему Голодомору не як суто історичну, а як філософську — через призму людяності, морального вибору, духовного очищення. Їхні твори часто поєднують традиційні матеріали (дерево, камінь, бронзу) з сучасними технологіями (скло, метал, світло), що створює діалог між минулим і теперішнім.

Так формується багатовимірна пам'ять — не лише як історичний факт, а як жива частина культурної ідентичності. Завдяки мистецтву вона набуває чуттєвої форми, стає близькою кожному, хто здатен співпереживати. Саме через мистецькі образи українське суспільство переосмислює своє минуле, долає травму й утверджує себе як народ, що пам'ятає і здатен відроджуватися.[19, с.110-115].

Отже, осмислення Голодомору у історичному та соціально-культурному дискурсі полягає у поєднанні документального знання, родинної пам'яті й художнього переживання. Скульптура стає тим засобом, який перетворює історію на духовний досвід, а пам'ять — на форму життя, що продовжується крізь покоління.

1.3. Мистецтво як інструмент осмислення національної травми

Мистецтво завжди було відображенням духовного стану суспільства. У часи історичних потрясінь воно стає не лише способом фіксації подій, але й потужним засобом колективного зцілення, символічного осмислення втрат і пошуку нових смислів. У контексті Голодомору мистецтво набуває особливої місії — воно перетворюється на інструмент повернення забутої правди, голос тих, кого позбавили можливості говорити.

Тривалий час тема Голодомору була під забороною. Радянська ідеологія не допускала жодних проявів «інакшого» бачення історії. Однак народна пам'ять зберігала образи трагедії у фольклорі, декоративному мистецтві, візуальних символах. Саме тому, коли в українському суспільстві з'явилася можливість вільного самовираження, мистецтво стало першою сферою, що дала голос болю [24, с. 56-65].

Осмислення національної травми через мистецтво має подвійний характер: воно водночас є актом пам'яті та актом творення нової ідентичності. Митець, звертаючись до теми Голодомору, не просто зображає минуле — він відновлює зв'язок між історичним досвідом і сучасною свідомістю. [16]. Це відновлення можливе лише через емоційно-символічну мову, яка здатна торкнутися глибинних рівнів сприйняття.

У творах, присвячених трагедії Голодомору, переважають образи страждання, мовчання, спустошення, але поруч із ними — образи духовного очищення, відродження, світла. Саме цей контраст надає творам особливої сили. Наприклад, художники й скульптори часто використовують метафору свічки, зерна, дитячої руки, що тягнеться до неба. Такі символи не лише нагадують про втрату, а й виражають віру в безсмертя народу.

Через мистецтво відбувається трансформація колективного болю у форму духовної енергії. У цьому полягає катарсична функція мистецтва — очищення через співпереживання. Споглядаючи твір, глядач долучається до процесу спільного переживання трагедії, стає її свідком. Це створює особливий етичний простір, у якому минуле перестає бути мовчазною тінню, а стає живою присутністю [53, с.114-116].

У сучасній українській культурі тема Голодомору посідає важливе місце у всіх видах мистецтва. У живописі вона виявляється через узагальнені символічні образи — порожні колоски, чорні хрести, постаті у білому полі, що нагадує пустелю смерті. У графіці — через контраст світла й тіні, у кінематографі — через документальні й художні реконструкції подій, у музиці — через трагічні мотиви пам'яті. Проте саме скульптура найглибше передає фізичний і духовний вимір втрати [12, с.82-89].

Художник у цьому контексті виступає не просто творцем форми, а своєрідним свідком і провідником колективної пам'яті. Його завдання — надати трагедії голос, який здатен говорити поза межами часу. Мистецтво про Голодомор не прагне відтворити історію буквально; воно прагне відновити її сенс, відчувати її енергетику. Саме тому ці твори мають особливу

емоційну силу — вони апелюють не до розуму, а до серця, до співпереживання.

Через мистецтво український народ долає травму, перетворює страждання на силу. Пам'ять, що передається через художні образи, набуває універсального значення: вона перестає бути лише національною, стає частиною світового досвіду осмислення трагедій людства. У цьому полягає гуманістичний вимір мистецтва — здатне зробити чужий біль спільним, пробудити емпатію й солідарність [14, с. 231].

Отже, мистецтво виявляється одним із найефективніших інструментів осмислення національної травми. Воно не лише фіксує події, а й допомагає суспільству віднайти внутрішню рівновагу, переосмислити історію як частину власного духовного розвитку.

1.4. Скульптура як носій пам'яті та історичного досвіду

Скульптура — це мистецтво, яке має унікальну здатність зупиняти час. У ній пам'ять набуває матеріальної форми, перетворюючись на об'єкт, що водночас належить і минулому, і сучасності. Саме тому скульптура посідає особливе місце серед мистецьких форм, присвячених темі Голодомору.

На відміну від живопису чи літератури, скульптура має безпосередній фізичний контакт із глядачем. Вона існує у просторі, вимагає обходу, огляду з різних ракурсів, створює ефект присутності. Ця матеріальність робить її особливою формою носія пам'яті. Скульптурний твір не лише символізує минуле — він буквально «присутній» у ньому, стаючи точкою зустрічі поколінь [29, с. 12-56].

Скульптура пам'яті виконує кілька важливих функцій. По-перше, **меморіальну**, адже вона фіксує подію, перетворюючи її на знак, що нагадує про загиблих. По-друге, **комунікативну**, бо вона вступає у діалог із глядачем, з навколишнім простором, із суспільством. По-третє, **виховну**, оскільки формує в глядача почуття співпереживання, відповідальності, поваги до минулого [28, с. 122].

Образи українських скульптур, присвячених Голодомору, вирізняються глибиною психологічного впливу. Вони часто виконані у стриманій, аскетичній манері, що підсилює емоційний ефект [52]. Характерні вертикальні лінії, видовжені фігури, схилені голови, порожні простори — усе це символізує втрату, самотність, тишу, у якій лунає голос пам'яті.

Прикладом глибокого синтезу символізму й матеріальності є скульптура «Янгол, що плаче», де використано виразну дерев'яну пластику, загострені форми рук і обличчя. Цей твір передає внутрішній крик болю, але водночас — духовну силу й гідність. Інший приклад — Меморіал жертв Голодомору в Києві, де бронза, граніт і світло поєднані у єдиний простір тиші й свічки пам'яті.

Важливим аспектом скульптури пам'яті є її **матеріал**. Дерево, камінь, бронза, скло, залізо — кожен із них несе свою символіку. Дерево асоціюється з життям і корінням, камінь — із вічністю та стійкістю, бронза — з історичною величчю, скло — з крихкістю пам'яті, що може розбитися, але водночас прозора і чиста. Поєднання цих матеріалів створює ефект контрасту, який посилює драматизм сприйняття.

Скульптура також виконує роль просторового маркера пам'яті. Вона визначає місце, де відбувається акт спогаду — де людина може зупинитися, замислитися, доторкнутися до історії. Таким чином, скульптура не лише представляє минуле, а й формує сучасний культурний простір, у якому пам'ять стає частиною щоденного життя [33].

Особливу роль у сучасному мистецтві відіграють камерні композиції, створені в техніці дерева, бронзи, скла. Вони не мають масштабів монументу, але володіють глибокою духовною напругою. Такі твори, як авторська композиція «Пам'ять у камені», поєднують символіку матеріалів із метафорою часу. Вертикальні елементи нагадують про шлях душ, порожнини — про відсутність і втрату, контраст матеріалів — про боротьбу життя і смерті.

Таким чином, скульптура стає не просто пам'ятником, а живою структурою пам'яті — формою, через яку суспільство говорить із минулим. Вона поєднує матеріальне й духовне, створює міст між історією та сучасністю.

У цьому сенсі скульптура — це не лише мистецтво пластики, а й мистецтво пам'яті. Скульптура має здатність не лише утримувати досвід поколінь у формі, яку можна побачити, відчувати, обійти, доторкнутися, а й розвивати. Через скульптуру нація усвідомлює себе в історії, осмислює свій біль і перетворює його на джерело духовної сили.

Розділ 2. Виразальні можливості скульптури у візуалізації пам'яті

Мистецтво скульптури є однією з найдавніших форм візуального мислення, що дозволяє людині осмислювати навколишній світ через матерію. Коли йдеться про втілення історичної пам'яті, саме скульптура стає універсальним посередником між матеріальним і духовним, між минулим і сучасним. Вона здатна не лише зберігати інформацію, а й транслювати емоції, сенси, внутрішню енергію часу [19, с.23-27].

Тема Голодомору 1932–1933 рр. в українській скульптурі потребує особливої мови виразності. Адже йдеться не лише про історичний факт, а про духовну травму, що потребує тонкої, глибоко символічної форми. Візуалізація пам'яті у скульптурі досягається через комплекс виразальних засобів — пластику, форму, пропорції, фактуру, колір, символіку матеріалу. Саме в гармонійному поєднанні цих елементів виникає художній образ, що здатний промовляти до глядача мовою тиші, болю й надії [5, с. 14-16].

2.1. Пластика, форма та пропорції у створенні меморіального образу

Пластика у скульптурі є основним засобом художнього висловлення. Вона визначає не лише зовнішні обриси форми, але й її емоційно-психологічний зміст. Через ритм ліній, динаміку об'єму, нахил площин митець формує внутрішній рух композиції, що впливає на сприйняття глядача.

У меморіальній скульптурі, присвяченій темі Голодомору, пластика часто набуває стриманого, зосередженого характеру. Вона уникає надмірної декоративності чи натуралізму, натомість тяжіє до узагальнених форм, що передають глибину почуттів. Видовжені пропорції, схилені голови, витягнуті руки — це характерні ознаки українських меморіальних образів, які втілюють стан скорботи, беззахисності, духовної напруги [22, с.12-45].

Форма у скульптурі не є лише контуром тіла чи об'єкта — вона є носієм змісту. Її структура, напруга, співвідношення має і порожнин

створюють особливий «психологічний простір» твору. Наприклад, вертикальна форма символізує прагнення до неба, очищення, духовне піднесення; горизонтальна — спокій, упокорення, тишу; замкненість форми — внутрішній біль і безвихідь; відкритість — надію, готовність до спілкування [14, с.12-56].

У скульптурних композиціях, присвячених Голодомору, вертикаль часто стає провідним конструктивним принципом. Вона нагадує колосок пшениці, свічку, людську постать — образи, глибоко вкорінені в українській культурі. Така форма не лише підсилює емоційний ефект скорботи, а й виражає духовну незламність народу, його прагнення до світла навіть серед темряви.

Пропорції в меморіальній скульптурі мають важливе символічне значення. Їх навмисне порушення або деформація допомагають передати емоційний стан. Наприклад, надмірно видовжені постаті підкреслюють відчуття духовної напруги, спустошення, тягlosti болю; зменшені голови чи тонкі руки — символ безсилої молитви, втрати життєвої сили. Порушення рівноваги форм може втілювати стан руйнування світу, в якому людина шукає опору в духовності [25].

Пластика меморіальної скульптури несе в собі драматургію руху. Навіть статична форма сповнена внутрішньої динаміки — ледь помітний нахил, вигин чи оберт маси здатен створити враження духовного руху, що веде від скорботи до очищення. Саме в цій динаміці розкривається глибина пам'яті як живої енергії, а не застиглого образу [34].

У контексті творчої практики українських скульпторів можна простежити особливу пластику, що тяжіє до духовної символіки. Наприклад, у роботах О. Стовбура, В. Липовки, І. Дзюби, П. Кулика домінують виразні, лаконічні силуети, в яких форма виступає не як копія реальності, а як метафора стану. Їхні твори можна «читати» як молитву, як внутрішній монолог людини, що осмислює трагедію через пластику тіла [14].

Таким чином, пластика, форма й пропорції в меморіальній скульптурі — це не лише естетичні параметри, а глибоко символічні засоби, що дозволяють візуалізувати невимовне: біль, втрату, надію. Вони перетворюють камінь чи дерево на живу субстанцію пам'яті, яка промовляє до глядача мовою духовного досвіду [35].

2.2. Матеріали, фактура, колір і символіка як художні засоби впливу

Матеріал у скульптурі є не просто технічною складовою — він визначає характер твору, його енергетику та смислову глибину. Кожен матеріал має власну «пам'ять», внутрішню силу, що вступає у діалог із задумом митця [22]. У візуалізації трагедії Голодомору матеріал стає особливо значущим: він не лише передає форму, а й втілює емоційний стан, етичну напругу, духовний підтекст [41]. Вибір матеріалу — це завжди свідоме художнє рішення, спрямоване на досягнення максимальної щирості вислову [22, с. 12-45].

Дерево — один із найпоширеніших матеріалів у меморіальній пластиці, особливо в авторських композиціях українських митців. Воно живе, тепле, органічне, близьке до природи й людини. Текстура дерева, його природні тріщини, волокна й відтінки створюють ефект дихання, що підсилює емоційність образу. Дерево часто асоціюється з родом, життям, корінням, сім'єю, тому його часто використовують у творах про Голодомор, бо воно підкреслює зв'язок поколінь, їх духовну спадкоємність і всю біль, яку вони несуть в душі, та що проростає у серці народу.

Камінь завжди символізує вічність, твердість, незламність і мовчання. Його холод і стійкість нагадують про смерть, але водночас — про непорушність пам'яті і увіковічення згадки про трагедію. У камені втілюється ідея часу, яку не зруйнуєш. Тому камінь часто використовується у монументах, пам'ятниках, скульптурних композиціях, меморіалах, присвячених національним трагедіям. Груба, холодна, шорстка фактура

каменю виступає засобом вираження болю, а тоді як відполірована поверхня — являється символом очищення й миру.

Бронза —це матеріал, що несе відчуття чогось вічного, а також історичної вагомості. Цей метал має благородний золотисто-смагдодвий відтінок, який з часом вкривається патиною, патина утворює природну «пам'ять часу». У скульптурі пам'яті бронза завжди використовується для створення ефекту застиглого моменту увіковічення почуття чи епізоду— символу того, що минуле не забуте, а перетворене на духовну основу сучасності.

Скло або металеві елементи у сучасних меморіальних композиціях часто поєднуються з природними матеріалами. Скло — прозоре, крихке, але здатне пропускати світло. Воно символізує пам'ять як явище крихке, але незнищенне. Світло, що проходить крізь скло, стає метафорою очищення, переходу від темряви до прозріння.

Фактура та колір є невід'ємними складовими художнього впливу. Шорстка поверхня викликає відчуття драматизму, болю, тоді як гладка — спокою, внутрішньої зосередженості. Контраст між грубою й полірованою поверхнею може символізувати боротьбу життя й смерті, темряви й світла.

Колір у скульптурі, особливо в дерев'яних та/або тонованих роботах, також має велике значення. Темно-коричневі, сірі, чорні відтінки підкреслюють трагізм і скорботу, а світлі — очищення, переродження, духовне прозріння. Використання морилки, олії, патини чи оксидування металів дозволяє творцю керувати емоційним тоном твору [41].

Символіка матеріалу та фактури у скульптурі пам'яті має ще один рівень — **метафізичний**. Через поєднання «живого» і «мертвого» матеріалу, теплого дерева і холодного металу, митець створює образ взаємодії життя і смерті, тлінності й вічності. Така композиція змушує глядача не лише бачити, а й відчувати — дотиком, поглядом, внутрішнім слухом.[22, с.12-45].

У контексті художнього осмислення трагедії Голодомору матеріали та фактури мають не просто естетичну, а **етичну** функцію. Вони формують

емоційне поле, у якому глядач долучається до спільного досвіду скорботи. Дотик до шорсткої поверхні дерева чи каменю — це дотик до історії, до пам'яті, яка живе в речах [22].

Таким чином, матеріал, фактура, колір і символіка у скульптурі виступають не лише технічними засобами, а глибинними носіями змісту. Вони створюють художній простір, у якому пам'ять стає відчутною, а трагедія — осмисленою. Через них мистецтво перетворюється на духовний акт — на шлях очищення, вдячності й вічного спогаду.

2.3. Композиційні рішення та емоційна виразність форми

Композиція у скульптурі — це не лише побудова просторової структури твору, а й формування цілісного емоційного звучання. Вона визначає взаємодію всіх елементів — об'єму, простору, ліній, ритмів, пропорцій — і створює смислову напругу, що впливає на глядача. Особливої ваги композиція набуває у творах, присвячених історичній пам'яті, коли кожен пластичний жест покликаний відтворити внутрішній світ людини, її страждання, очищення й духовну стійкість [22, с.12-45].

У контексті теми Голодомору композиційне рішення часто має символічний характер. Скульптори використовують вертикальні, пірамідальні, кільцеві або асиметричні структури, щоб передати ідеї духовного піднесення, болю, роз'єднаності чи замкненості в собі. Вертикальна композиція асоціюється з образом свічки, колоска або людської постаті — знаків життя і пам'яті. Пірамідальна — підкреслює тяжіння до центру, концентрацію скорботи, внутрішню стійкість. Асиметрія — навпаки, передає емоційну нестійкість, розлад, втрату гармонії світу.

Дуже важливим є також співвідношення маси та простору. У меморіальних композиціях Голодомору часто застосовується принцип «порожнечі», яка відіграє не меншу роль, ніж сама форма. Вона символізує відсутність — життя, голосу, хліба, дитини, роду. Порожнина стає знаком втрати, а простір — невидимою частиною образу. Такий прийом

спостерігаємо у багатьох українських пам'ятниках: між фігурами залишається проміжок — немов тиша, що промовляє більше за слово [33].

Композиційна динаміка визначається ритмом ліній і пластичних акцентів. У творах, де домінує скорбота, ритм часто уповільнений, плавний, з м'якими переходами — це створює відчуття тягlosti часу, смирення. У більш експресивних композиціях застосовуються ламані, різкі лінії, що виражають біль і внутрішню боротьбу. Таке поєднання дозволяє художнику передати різні етапи переживання трагедії: від розпачу до просвітлення.

Емоційна виразність форми досягається завдяки пластичній узагальненості, коли автор відмовляється від дрібних деталей, зосереджуючись на головному — силуеті, масі, ритмі. Узагальнення не означає спрощення, воно надає образу універсальності, здатності говорити про біль не лише конкретної людини, а цілого народу [22, с. 12-45].

Одним із головних прийомів емоційного впливу є контраст — світла й тіні, маси й порожнечі, вертикалі й горизонталі, гладкої та шорсткої поверхні. Контраст створює внутрішню драму композиції, у якій глядач переживає конфлікт життя й смерті, мовчання й крику, втрати й очищення.

Не менш важливим є масштаб. Величина фігур і простору навколо них визначає характер сприйняття. Великі, монументальні постаті створюють враження сили, пам'яті, стійкості. Камерні — викликають особисте співпереживання, інтимний контакт. Українські скульптори часто поєднують обидва підходи: великі монументи містять у собі малі, інтимні фігури — як уособлення живої душі народу серед величі історії.

Виразність форми також залежить від освітлення — як природного, так і закладеного художником у саму композицію. Напрямок всіх тіней, глибина заглиблень, фактура поверхні дерева формують відчуття руху часу. У меморіальних скульптурах це особливо важливо, адже світло виступає метафорою надії, воскресіння, духовного очищення.

У результаті саме композиційна побудова визначає психологічний стан твору. Вона може бути відкритою — спрямованою назовні, до глядача, або

замкненою — у собі, як сповідь. І в тому, і в іншому випадку головним завданням є досягнення глибокої емоційної чесності, коли форма не прикрашає, а оголює правду про страждання й пам'ять.

2.4. Аналіз творів українських скульпторів, присвячених Голодомору [29].

Меморіал жертвам Голодомору та політичних репресій у Дніпрі, розташований на 9-му кілометрі Запорізького шосе. Згідно з вашим описом, він був відкритий у 2008 році. Скульптор Гарнік Хачатрян [29].

Аналіз скульптурного твору:

Центральний образ скульптури: "Скорботна Мати з дитиною" (скульптура жінки): [69] (Додаток А).

Центром композиції є висока **фігура жінки**, вона тримає на руках дитину (**мертву або знесилену**) за задумкою скульптора. Цей образ є архетипним і дуже потужним, щемливим символом горя, материнської скорботи та втрати [32].

Поза жінки: Жінка стоїть прямо, її голова опущена, що виражає безвихідь і глибоку печаль. Її руки дбайливо, з материнською ніжністю але безнадійно обіймають дитину.

Образ дитини: Малеча виглядає знесиленою, її тіло виглядає обвислим, що беззаперечно вказує на смерть або критичний стан від голоду.

Одяг/драпірування: Жінка одягнена у довгі, темні, прості шати, що спадають донизу, створюючи відчуття старовини та універсальності образу, що говорить про неможливість опікуватися зовнішнім виглядом, тому ще більше горе, це хвороба чи смерть дитини від голоду. Шати підкреслюють виснаженість фігури.

Ця скульптура передає **трагедію голодної смерті** найвразливіших — дітей, і нестерпний біль жінки - матері, яка втратила свою дитину.

Постамент і напис:

Скульптура встановлена на **високому, прямокутному постаменті з темного граніту**. Його масивність підкреслює вагу та значення меморіалу.

На постаменті чітко видно **напис золотими літерами: "ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ ТА ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ"**. Цей напис прямо вказує на призначення меморіалу і розширює коло жертв, вшановуючи не лише постраждалих від Голодомору, а й від інших форм політичних репресій.

Стан постаменту: Згідно з описом і видимими на фото тріщинами та облущеними гранітними плитами, меморіал потребує реставрації, що є важливим свідченням його поточного стану.

Символіка:

Мати з дитиною: Універсальний символ життя і смерті, горя і непереборної сили материнської любові. Це пряма алюзія на іконографію Богоматері, що оплакує Христа (П'єта), але тут – у світському, трагічному контексті голоду.

Висота меморіалу: звертаю вашу увагу на те, що це найвищий меморіал жертвам Голодомору в Україні, він підкреслює весь масштаб трагедії та важливість, необхідність його вшанування.

Місце розташування: особливого, сакрального значення як місця скорботи та пам'яті також має розташування даного меморіалу на місці поховань жертв НКВС 30-х і 50-х років XX століття.

Емоційний вплив:

Скульптура викликає **надзвичайно глибокі і сильні почуття та емоції:** глибокий сум, сльози, співчуття, жаль і обурення. Образ жінки-матері, що тримає померлу дитину, є одним із найтрагічніших візуальних символів людського горя.

Відчуття неможливості виходу **та безнадії** посилюється сірим похмурим небом на фото, створює атмосферу скорботи, печалі та смутку.

Скульптура змушує задуматися про всі втрачені життя і жорстокість режиму, який спричинив ці страждання та нарік людей на таку тяжку долю.

Матеріал та виконання:

Меморіал виконаний, ймовірно, з бронзи та/або іншого металу із характерним зеленим патинованим покриттям, це надає скульптурі монументальності та відчуття вічності, попри всі видимі пошкодження постаменту.

Стиль дуже реалістичний, з елементами узагальнення, що також дозволяє зосередитися на емоціях, переживаннях та символіці, а не на дрібних деталях.

Цей меморіал у Дніпрі є потужною згадкою про жахливі злочини проти всього українського народу, символізуючи невимовне горе жінок, матерів, дітей та втрату цілого покоління, і закликає ніколи не забувати про минуле, щоб запобігти подібним трагедіям у майбутньому.

- **Меморіал жертвам Голодомору «Янгол, що плаче» [69].** (Додаток Б).

Меморіал Жертвам Голодомору в Україні 1932-33 років встановлений в День незалежності України — 23 серпня 2006 року. Автори — це відомий скульптор О. Костюк та архітектор П. Перевозник. Написано: «Світлій пам'яті жертв Голодомору». Меморіал жертвам Голодомору, був виконаний у вигляді ангела. Такий пам'ятник, як правило, встановлюється на знак скорботи та пам'яті про загиблих. Місцезнаходження його не вказано, але подібні меморіали є в багатьох містах та селах України [32].

Аналіз скульптурного твору:

Центральний образ: "Ангел скорботи" або "Ангел-хранитель":

Головною фігурою є висока, струнка постать ангела, виконана зі світлого каменю або мармуру. Ангел стоїть з опущеними руками, складеними у жесті молитви або скорботи.

Крила: Великі, розправлені крила підкреслюють небесну сутність ангела, його зв'язок з вічністю та духовним світом.

Вираз обличчя: Хоча деталі обличчя нечіткі через ракурс і освітлення (сонце за ангелом), загальний вигляд фігури передає печаль, смирення та

скорботу. Опущені донизу руки, закриті (або прикриті) очі, створюють образ глибокої молитви за душі загиблих.

Небесний покровитель: Образ ангела у контексті пам'яті про жертви Голодомору символізує захист, очищення, небесне заступництво за душі невинно загиблих. Він виступає як медіатор між земним горем і вічним спокоєм.

Постамент та основа:

Скульптура ангела встановлена на круглій, багатоярусній основі. Нижня частина основи: Виконана з темного каменю (імовірно, граніту) і має циліндричну форму.

Напис: На темній смужі постаменту видно золоті літери, що формують напис: **"СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ"**. Цей напис чітко визначає призначення пам'ятника.

Верхня частина основи: Має форму опуклого купола, покритого темною бруківкою або дрібними гранітними плитами. Цей елемент може символізувати землю, яка прийняла жертви, або могильний пагорб, а також вінок чи корону.

Символіка:

Ангел: Символ чистоти, невинності, духовності, захисту, світлої пам'яті та спокою душ померлих. Білий колір постаті підкреслює ці якості.

Напис: Це пряме звернення до сердець людей і пам'яті про загиблих від Голодомору, вона підкреслює національний масштаб усієї трагедії.

Основа з каменю: Стійкість, міцність, твердість, незламність пам'яті, укоріненість в землі.

Світло за ангелом: Сонячне світло, яке пробивається крізь постать ангела, створює божественний ореол навколо його голови та крил. Це символізує божественне світло, віру у надію, воскресіння душ, та в "світлу пам'ять", про яку йдеться у написі.

Емоційний вплив:

Пам'ятник викликає глибокі почуття печалі та скорботи, але й надії та віри у вічну пам'ять. Образ ангела символізує про трагедію не лише тілесного, а й духовного, піднесеного виміру.

Відчуття спокою та миру, незважаючи на гіркоту втрат і неможливість змінити чи зупинити трагедію.

Світлий, майже білий матеріал ангела контрастує з глибоким темним постаментом, підкреслюючи перехід від земної печалі, скорботи до небесної світлої майже божественної пам'яті.

Матеріал та виконання:

Схоже що монумент виконаний з полірованого білого каменю або мармуру, що підкреслює її чистоту, невинність та велич.

Стиль виконання скульптури — узагальнений, але впізнаваний. Плавні легкі лінії драпірування та крил створюють відчуття чистоти, легкості та ефірності.

Цей меморіал, уособлюючи ангела, підносить пам'ять про жертви Голодомору до духовного майже божественного рівня, пропонуючи не лише скорботу, але й віру в те, що душі загиблих знайшли спокій і мир, і їхня пам'ять буде жити вічно не лише в серцях людей.

- **Меморіал жертвам Голодомору в Києві [69].** (Додаток В).

Національний меморіал жертвам Голодомору в Києві (автори проєкту — архітектор Юрій Паскевич, скульптор Василь Переверзєв, художник Анатолій Гайдамака) є центральним осередком вшанування пам'яті мільйонів загиблих. Його композиція ґрунтується на глибокому символізмі, де кожен елемент промовляє до відвідувача мовою образів і метафор [32].

Основу ансамблю становить «**Свічка пам'яті**» — висока біла вежа у формі запаленої свічки, висотою понад 30 метрів. Вона символізує життя, що не згасло попри морок і смерть. Вертикальність форми асоціюється зі стовбуром колоса, що проріс крізь камінь, — образом незламності українського духу.

Навколо розташовані **хрестоподібні галереї**, які створюють відчуття внутрішнього храму, місця тиші й роздумів. У центрі експозиційної зони — бронзова фігура дівчинки з колосками в руках, відома як **«Дівчинка з колосками»**. Її тендітна постать втілює невинність, біль і надію одночасно. Узагальнені пропорції, легкий, м'який силует, опущені плечі, майже прозорі руки й спокійний погляд створюють образ трагічної чистоти.

Композиційна структура пам'ятнику побудована таким чином, щоб глядач відчув себе мандрівником, і зміг пережити усю цю духовну подорож: від темряви тунелів — до світла, що проривається через верхню частину «Свічки». Це ніби перехід від скорботи до відродження, від смерті до неземного життя. Поєднання архітектури, ландшафту та скульптури створює синтетичний простір пам'яті, який діє не тільки на зір, а й на свідомість і внутрішнє єство людини.

- **Меморіал жертвам Голодомору в місті Харкові під назвою «Фрагмент, як молитва про порятунок від голодної смерті» [69]. (Додаток Г).**

Скульптура «Скорботна мати» (2008 р.) входить до складу Меморіального комплексу політичних репресій та жертвам Голодомору у місті Харкові. Це творіння скульптора Сейфаддіна Гурбанова, воно вважається ключовим елементом регіональної комеморативної пластики.

1. Пластичне Рішення та Емоційний Акцент

На відміну від київського меморіалу, харківська композиція Гурбанова має більш виразний, драматичний характер, залишаючись при цьому монументальною.

- **Монументальність:** Скульптура виконана у бронзі на високому постаменті, що підкреслює її значущість та місце в міському ландшафті. Бронза надає фігурі траурної, вічної стійкості.

- Скорботна Поза: Жіноча фігура (Мати) стоїть у довгій сукні, на голові хустка, що підкреслює її селянське походження та архетип Берегині. Підняті до неба руки, як і в київському варіанті, символізують благання, молитву та безмовний докір світу.
- Діти як Емоційний Центр: Біля ніг Матері (частково видно на фото) розміщені фігури дітей. Вони є прямим візуальним свідченням трагедії. Це додає композиції гостроти, акцентуючи увагу на найстрашнішому наслідку геноциду — знищенні невинного майбутнього.
- Драматизм: Пластика фігури Гурбанова характеризується динамічністю складок та виразністю обличчя, яке, на відміну від стриманої київської Матері, несе більш відкритий, експресивний вираз відчаю.

2. Символіка в Контексті Харківщини

Харківська скульптура використовує класичні символи, адаптуючи їх до регіонального значення.

- Архетип Жертви: Композиція зосереджена на темі винищення роду. Жінка, що підносить руки, стоїть не самотньо — вона є частиною групи, яка уособлює знищену сім'ю чи спільноту.
- Контекст Репресій: Важливо, що харківський меморіал присвячений не лише Голодомору, а й політичним репресіям. Це поєднання відображає історичне усвідомлення того, що Голодомор був інструментом політичного терору. Скульптура жінки-матері в даному контексті є уособленням всіх невинних жертв радянського режиму.
- Використання простору: Постать встановлена таким чином, щоб домінувати над навколишнім простором, ніби займати головне місце, створюючи цим самим місце для колективної скорботи, печалі та вшанування. Це забезпечує дуже потужний ефект присутності та спонукає глядачів до роздумів і медитації.

3. Порівняння з іншими харківськими скульптурами і творами.

Слід відмітити, що це не єдиний меморіал Голодомору в Харкові. Важливо розрізняти і не плутати його з іншим, також знаковим твором:

- Контраст з скульптурою О. Рідного: Раніше вже аналізований Меморіал О. Рідного (з фігурою, яка притуляється до колосків, що перетворюються на ребра) використовує дуже гостру, натуралістичну пластику, що зображує фізичний біль, страждання і жах.
- Скульптура С. Гурбанова навпаки, надає перевагу нерушійному символізму та узагальненому образу, що робить горе та скорботу більш епічною та менш деталізованою. Скульптура фокусується на духовному опорі, а не на фізичному болю чи розпаду.

Таким чином, харківська «Скорботна мати» С. Гурбанова є яскравим показником монументально-символічної пластики, що глибоко і гідно вшановує пам'ять жертв Голодомору через архетипний образ жінки-матері, яка звертається до вічності.

Розділ 3. Власна творча концепція «Пам'ять у камені»

Цей розділ я присвятив детальному викладенню художнього задуму та структурних особливостей моєї авторської скульптурної композиції «Пам'ять у камені». Створена як меморіал жертвам Голодомору 1932–1933 рр., [1]. вона синтезує традиційні українські символи із сучасними інтерпретаціями, прагнучи викликати глибокий емоційний відгук та увічнити трагічні події минулого [2] .

3.1 Ідейно-образна концепція композиції

Ідейно-образна концепція композиції «Пам'ять у камені» ґрунтується на багат шаровому осмисленні трагедії Голодомору як геноциду, спрямованого на знищення української нації. Назва «Пам'ять у камені» несе в собі глибоке метафоричне значення: це не просто вшанування жертв за допомогою кам'яних монументів, а насамперед ідея вічної, незмінної, викарбуваної у народній свідомості та ландшафті пам'яті, яка є такою ж міцною і непорушною, як камінь. Хоча основний матеріал композиції – художнє дерево, металева та кам'яна імітація дозволяють інтегрувати ідею монументальності та незмінності пам'яті, що притаманна каменю.

Центральна ідея полягає у візуалізації конфлікту між життєдайною силою української землі та народу і нищівною жорстокістю тоталітарного режиму. Композиція прагне показати не лише факт голоду, а й його наслідки

на соціокультурному, духовному та екзистенційному рівнях. Вона є своєрідним візуальним реквіємом, що запрошує глядача до співпереживання та осмислення історичного уроку.

Основні образні мотиви та їх інтерпретація:

Образ розколотого хліба, огорнутого колючим дротом: Це найбільш промовистий і водночас універсальний образ композиції [33].

Хліб: В українській культурі хліб – це не просто їжа, це сакральний символ життя, достатку, праці, єдності родини та нації. Він є основою буття, символом Божого дару та результату нелегкої праці на землі. Великий, круглий хліб, що є центром композиції, підкреслює цю фундаментальну роль.

Розкол: Розділений навпіл хліб символізує не лише фізичний голод і відсутність їжі, а й глибинний розкол у самому житті нації. Це розрив зв'язку поколінь, знищення родинних зв'язків, роз'єднання людей горем і смертю. Розкол також може інтерпретуватися як розрив із традиційним укладом життя, із самим підґрунтям української ідентичності. Це символ зруйнованої гармонії, втраченої цілісності.

Колючий дріт: Цей елемент є безкомпромісним символом ув'язнення, неволі, терору та насильницького відбирання. Він оперізує хліб, що є символом життя, і перетворює його на метафоричну в'язницю. Колючий дріт нагадує про те, що Голодомор був не природним лихом, а штучно створеною, організованою системою знищення, яка перетворила українські землі на величезний концтабір, де люди були замкнені без їжі. Це символ жорстокості, яка протистоїть усьому живому.

Образ скорботної жінки у вигляді вертикального стовпа з порожниною:

Жіноча фігура: Це узагальнений образ України, матері, берегині роду. Її обличчя, звернене до глядача, виражає глибокий сум, безнадію,

виснаження, але водночас і тиху гідність, незламну стійкість. Вона є свідком і жертвою, яка стоїть попри нелюдські страждання. Фігура є своєрідним пам'ятником мільйонам жінок, які втратили своїх дітей, чоловіків, родини.

Вертикальний стовп: Символізує "стовп життя" або "стовп роду", який був виснажений, але стоїть. Дерево підкреслює органічний зв'язок з природою, народженням, життям, в роботі при обробці дерева, воно набуло форму стовпа-тотема, це надає йому монументальності, нерушійності та нерухомості.

Порожнина (серце/душа): Темна, глибока порожнина у центрі фігури – це найпотужніший символ втрати, спустошення, відсутності життя. Це серце, з якого вирвали життя, душа, що була спустошена горем. Вона візуалізує мільйони втрачених життів, розірвані зв'язки, ненароджені покоління. Цей "негативний простір" промовляє голосніше за будь-яку форму, запрошуючи глядача зазирнути у цю прірву горя.

Образ сухого колосся:

Колосся: В Україні колос – символ родючості, врожаю, життя та процвітання.

Сухе, зів'яле, пожухле: в нашій творчій роботі колосся зображене сухим, пожухлим, воно представлене мертвим, позбавленим життєвої сили. Символізує колосся, рішення влади, яке призвело до непоправного, до знищення врожаю, а тим самим до смерті мільйона людей.

Колосся набуває контрасту в роботі між потенційним багатством українських чорноземів, плодючості і їх родючості, яке воно символізує, та реальністю Голодомору, коли навіть найменший колосок ставав смертельною ціллю радянської влади.

Образ порожніх мисок:

Пряме значення: Порожня миска сама за себе говорить про відсутність їжі, а також представляють собою універсальний символ нестерпного голоду, відсутності їжі та відчаю.

Глибинне значення: Порожня миска в роботі символізує безпорадність і втрату основних атрибутів життя. Являється символом втраченої повсякденності, втратою людських потреб. Порожні миски, як символ посилюють ефект порожнечі, що панувала в період голоду у кожній хаті.

Загальний ідейний посил:

Композиція «Пам'ять у камені» прагне не просто констатувати факт трагедії, а змусити глядача відчувати її глибину, жорстокість та спустошливі наслідки. Вона закликає до вічного вшанування пам'яті жертв і слугує застереженням проти повторення подібних злочинів проти людяності. Назва підкреслює незнищенність пам'яті, яка, подібно до каменю, витримає випробування часом.

Провели порівняння роботи та монументальних меморіалів які розміщені в Україні, за такими критеріями: Матеріал, Пластика (Стриманість та Експресія), Символізм.

1. Зміна наративу: від епосу до лірики (масштаб і матеріал)

Новизна нашої роботи криється у навмисному відході від традиційних підходів до меморіальної скульптури.

1.1. Революція матеріалу: дерево як символ крихкості.

Контраст до статусності: Монументи Голодомору (Київ, Харків) використовують бронзу та граніт — матеріали, що символізують державну вічність, непорушність і офіційну пам'ять (звідси і термін «Пам'ять у камені» як узагальнення).

Символічна інверсія: Використання художнього дерева є символічною інверсією. Дерево – матеріал теплий, органічний і крихкий (піддається руйнуванню). Воно вносить елемент лірики та індивідуального страждання [72]. Ця крихкість нагадує про крихкість людського життя перед лицем терору. Сільськогосподарський корінь трагедії (дерево росте із землі, як і хліб).

Нова тактильність: Камерна дерев'яна скульптура пропонує тактильний, близький досвід. Вона спонукає до співпереживання через безпосередній контакт, на відміну від відстороненої монументальної бронзи.

1.2. Камерність як Засіб Наукового Аналізу

Перехід до Індивідуального: наше дослідження вводить у науковий обіг аналіз камерної меморіальної пластики, яка відображає мікроісторію — трагедію однієї сім'ї або людини. Це дає нові можливості для дослідження пам'яті в українському мистецтві, акцентуючи на приватній пам'яті на противагу колективній.

2. Технологічна та Пластична Унікальність

Моя робота висуває нові питання щодо технологічних можливостей вираження трагедії.

Пластична специфіка різьблення: На відміну від лиття бронзи (яке дозволяє передати експресію через напругу форми), різьблення по дереву вимагає внутрішньої стриманості та концентрації. Різець скульптора повинен бути не «криком», а «шепотом» скорботи. Дослідження визначає, як саме фактура, напрямок волокон та техніка зрізу використовуються для передачі:

- Безмовності страждання.
- Старості та виснаження (через зістарювання деревини).

Особливості символіки: У роботі символи (мати, дитина) інтегровані в органічну форму. Вони можуть набувати більшої архаїчності та сакральності, відсилаючи до давніх українських дерев'яних скульптур та оберегів, що є унікальним явищем у мистецтві Голодомору.

3. Внесок у Мистецтвознавчу Теорію

Наше дослідження має прямий вплив на теорію українського мистецтва:

Введення нового об'єкта: Вперше здійснюється детальний мистецтвознавчий аналіз авторської композиції у художньому дереві, присвяченій Голодомору, що заповнює прогалину у дослідженні немонументальних форм меморіальної пластики.

Методологічне розширення: Дослідження розширює рамки аналізу меморіального мистецтва, включаючи те, як фізичні властивості матеріалу впливають на сприйняття (як фізичні властивості дерева впливають на емоції глядача) та технологічного символізму (як різьблення протиставляється литтю).

Висновок:

Оригінальність дослідження не лише у створенні авторського твору, а й у науковому обґрунтуванні того, що камерне мистецтво, виконане в «теплих» матеріалах, є важливим, а подекуди і більш ефективним, оскільки воно переводить державну пам'ять у площину особистої трагедії та співпереживання.

3.2 Архітектоніка, структура та символічні акценти

Архітектоніка композиції «Пам'ять у камені» ретельно продумана і підпорядкована ідейному задуму, створюючи візуально-емоційну ієрархію, яка веде глядача від земного рівня страждань до осмислення вічної пам'яті.

Структура композиції чітко розділена на три взаємопов'язані рівні.

1. Основа композиції – рівень Землі та Трагедії (Горизонтальна домінанта):

Елементи: Широка, кругла основа, на якій розташований розколотий хліб, та дві порожні миски.

Структурна функція: Цей рівень є фундаментом всієї композиції, візуально і смислово вкорінюючи її в землі. Він символізує родючу

українську землю, яка, попри свій потенціал давати життя, стала свідком нелюдських страждань.

Символічні акценти:

Розколотий хліб: його горизонтальне розташування підкреслює приземлений, фізичний аспект голоду, такий як відсутність води, їжі, руйнування матеріальної основи буття, розруху. Колючий залізний дріт, що обплітає хлібину, візуально "прив'язує" його до землі, ніби ув'язнив, посилюючи відчуття неможливості врятуватися.

Порожні глиняні чи алюмінієві миски: їхнє розташування на самому видному передньому плані, на рівні землі, перед "ув'язненою" хлібиною, посилює відчуття безпосередньої присутності голоду. Вони є дуже сильним візуальним доказом спустошення, з яким стикалися мільйони голодних чоловіків, жінок і дітей у своїх домівках. Коли дивишся на ці маленькі порожні миски, відразу відчуваєш, наскільки люди були беззахисні. Порожні миски ніби благають, щоб їх наповнили їжею.

Емоційний вплив: Цей рівень викликає гостре відчуття безвиході, матеріальної нестачі, фізичного страждання та несправедливості. Глядач нібито стоїть на землі, що бачила горе, і стикається з його найжорстокішими проявами.

2. Центральний елемент – рівень Скорботи та Втрати (Вертикальна домінанта):

Елементи: вертикальний, різьблений дерев'яний стовп-фігура з обличчям скорботної жінки та глибокою порожниною посередині, оточений стилізованим сухим колоссям.

Структурна функція: цей рівень є емоційним та смисловим центром композиції. Він піднімається над основою, спрямовуючи погляд вгору, від матеріального страждання до духовної реакції на нього.

Символічні акценти:

Стовп-фігура: його вертикальність символізує "вісь світу", "стовп життя" або "стовп роду", який, незважаючи на згубні події, стоїть. Він є метафорою незламності українського народу, який пережив геноцид. Обличчя жінки на тотемі — це обличчя усієї нації, що дивиться на світ з глибоким горем і сумом, але не зламалося.

Порожнина у стовпі (затемнення в середині скульптури, на грудях, відсутність серця): Це ключовий символічний акцент цього рівня. Ця порожнина розриває цілісність стовпа, тим самим символізуючи глибоку рану, втрату цілих поколінь, вирвані і розчавлені душі, спустошене серце нації, смерть живих і ненароджених. Тут не просто чогось бракує - це якась жива, болюча порожнечка, вона кричить про мільйони ненароджених, втрачених, забутих. Її глибина та темрява підкреслюють неможливість заповнити цю втрату, підкреслює неможливість до забуття і повернення.

Сухе колосся в руках: розкидане навколо стовпа, ніби тягнеться вгору, але його "сухий", мертвий вигляд контрастує з життєдайною функцією. Це колосся, яке не дасть більше зерна, не наситить шлунки людей, воно є символом втрачених можливостей, знищеного врожаю, життя, яке не відбулося. Сухість надає йому жорсткості, підкреслюючи штучний характер голоду, особливо коли навкруги все в родючій землі.

Емоційний вплив: цей рівень викликає глибоке співчуття, меланхолію, відчуття непоправної втрати, болю, горя та спустошення. Погляд на порожнину викликає майже фізичний біль, відчуття спустошення і реальної неможливості до життя, а обличчя жінки передає горе усієї нації.

3. Простір навколо скульптури – рівень ландшафту та вічності (Оточення):

Елементи: Простір навколо всієї композиції це відкрите родюче поле, небо, що проглядається на фоні всієї скульптури.

Структурна функція меморіалу: її "нематеріальний" рівень є контекстом для всієї композиції твору, надаючи їй масштабності та відчуття

вічності. Він підкреслює, що трагедія розгорталася на величезних просторах українських земель.

Символічні акценти:

Відкритий простір: Символізує безмежність трагедії, яка охопила значні території. Він також може нагадувати про безкраї поля, з яких був забраний хліб.

Небо: Є свідком подій, символом вічності та споглядання. Тут ніби зустрічаються людське горе і щось вище - чи то божественний промисел, чи просто та безмежність, що приймає душі загиблих.

Емоційний вплив: Цей рівень справді вражає - відчуваєш і монументальність події, і водночас якусь самотність перед такою трагедією. Композиція, розташована на відкритому просторі, стає орієнтиром, що свідчить про минуле та закликає пам'ятати про нього.

Загальна архітектура та її вплив: У композиції є чіткий рух знизу вгору - починається з матеріального (хліб, миски), проходить через людське горе (жіноча фігура, та порожнина), і завершується узагальненою пам'яттю (обличчя, що дивиться у вічність). Контраст горизонталі основи та виразної вертикалі стовпа створює драматичний візуальний конфлікт. Ритмічне повторення колосся та порожнечі підсилює відчуття масштабної втрати.

Ця багатопланова архітектура та ретельно підібрані символічні акценти дозволяють композиції «Пам'ять у камені» не просто ілюструвати Голодомор, а створювати потужний емоційний та інтелектуальний досвід, запрошуючи кожного глядача до глибокого осмислення однієї з найболючіших сторінок історії українського народу.

3.3 Матеріали, техніка виконання і технологічні етапи

Вибір матеріалів, технік виконання та ретельне дотримання технологічних етапів є критично важливим для реалізації ідейно-образної концепції «Пам'ять у камені», забезпечення довговічності композиції та її здатності викликати глибокий емоційний відгук. Метою є не просто

створення об'єкта, а передача відчуття вічної, непорушної пам'яті, що вимагає використання стійких, але водночас виразних матеріалів.

Художнє дерево (основа – хліб, стовп-фігура):

Вибір породи: Я обрав сосну – це м'яка порода дерева, вона добре підходить для скульптури, особливо для рельєфної різьби та підходить для початківців. Сосна є дуже м'якою деревиною, що робить її легкою для різання, фрезерування як ручними, так і механічними інструментами та стругання. Ця деревина являє собою гарний вибір для тих, хто тільки починає займатися різьбленням.

Текстура дерева: сосна має виражену, прямозернисту текстуру із середнім зерном. Річні кільця на ній видно дуже чітко.

Смолистість: Це хвойна порода, тому вона смолиста. Смола може ускладнювати фінішну обробку (потрібне знесмолювання) та іноді проступати на поверхні.

Стійкість до розколювання: Деревина сосни схильна до розколювання та сколів через свою прямозернисту та волокнисту структуру, особливо при роботі з тонкими деталями. Різьблення слід виконувати повільно та обережно.

Колір: Спочатку має жовтий або червонувато-білий відтінок, який з часом темніє до червонувато-коричневого або золотистого.

Виразна сила: Дерево, це матеріал, який походить від живої природи, він є потужним символом народження, життя, роду, нації, коріння. Його використання в образах людської фігури підкреслює органічний зв'язок з українською землею та усім горем українського народу. Тим самим, оброблене дерево, несе на собі сліди різьблення та стилізації (виснажена фігура), воно передає відчуття болю, печалі, страждання та руйнування життя і смерті. Темна, глибока порожнина у центрі постаті буде контрастувати зі світлішою поверхнею дерева, посилюючи драматичний ефект, і надасть відчуття відсутності життя/душі через неможливість спокійно жити, а людям приходить шукати методи для виживання.

Метал (колючий дрiт, сухе колосся):

Вибiр: Для колючого дроту доцiльно використовувати сталь або ковану бронзу (або iнший сплав, що патинується). Сталь забезпечує необхідну мiцнiсть i гостроту лiнiй, тодi як бронза або її iмiтацiя дозволить досягти благородного, старовинного вигляду через патинування.

Виразна сила: Колючий дрiт - це ж справжнiй символ жорстокостi, несвободи. Холодний метал, що рiже i обмежує. Його жорсткi, неорганiчнi форми протиставляються м'якостi та органiчностi дерева. А сухе колосся... Воно ж зовсiм не те, що живi золотi колоски. Це символ мертвого врожаю, штучно створену безплiднiсть, знищенi надiї. Пати́на на металi - це ж сама iсторiя. Вона нагадує про те, що давно минуло, але досi болить.

Керамiка, дерево, алюмiнiєва (порожнi миски):

Вибiр: Миски можуть бути виготовленi з глини (керамiка) з подальшим випалом та покриттям матовою глазур'ю, що iмiтує старий посуд, або ж вирiзанi з дерева та тонованi, або можна використати алюмiнiєвi миски, якi як символ Великої Депресiї у захiдному свiтi, а в СРСР — перiод голоду (Голодомор) та iндустрiалiзацiї. Миска, як предмет першої необхідностi: дерев'яна чи алюмiнiєва миска в цей час була практичним, досить недорогим i функцiональним предметом, який замiнював дорожчий i важчий емальований та керамiчний посуд. Миска символiзує утилитарнiсть та економiю тих часiв.

Виразна сила: Порожнi, трохи пошкодженi миски – це прямий, недвозначний символ голоду, вiдсутностi їжi, спустошення, що викликає гостре спiвчуття та жаль. Матерiал мисок - дерево пiдкреслює органiчнiсть, а алюмiнiй - пiдкреслює холод, економiю i силу авторитаризму навколо.

Камiнь або бетон (основа, постамент):

Вибiр: Для основної круглої плити постаменту, на якому стоїть вся композиція, iдеально пiдiйде гранiт або бетон з вiдповiдним облицюванням. Гранiт (наприклад, темно-сiрий або чорний) додасть монументальностi та вiчностi, повнiстю вiдповiдаючи назвi «Пам'ять у каменi». Бетон, якщо його

використовувати, має бути високої марки, армований і естетично оброблений.

Виразна сила: Камінь є символом непорушності, вічності, сили пам'яті. Він служить надійною опорою для композиції, закріплюючи її в просторі та часі. Його важкість і стабільність символізують фундаментальну істину про Голодомор, яку неможливо стерти з історії.

Техніка виконання:

Різьблення по дереву: Для створення форми розколотого хліба, центрального стовпа-фігури та, можливо, порожніх мисок. Використовуються як грубі, так і точні інструменти для різьблення, шліфування, що дозволяє передати необхідну фактуру (шорсткість хліба, гладкість обличчя, глибину порожнини) [41].

Ковка / Зварювання металу: Для виготовлення колючого дроту та сухого колосся. Техніки ковки дозволять створити виразні, гнуті форми, а зварювання забезпечить міцність конструкції дроту.

Патинування: Обробка металевих елементів для надання їм старого, окисленого вигляду. Це підкреслить їхній вік і зв'язок з минулим.

Випалювання / Тонування деревини: Для створення ефекту хлібної кірки на основі, а також для виділення рис обличчя та поглиблення порожнини на стовпі. Тонування може підкреслити драматизм.

Технологічні етапи роботи [41, с. 15-48].

Ескіз творчої композиції «Пам'ять у камені» (графічний варіант) (Додаток Г).

Ескізування та 3D-модельовання: Створив детальних ескізів, креслення з розмірами та віртуальних 3D-моделей композиції. Це дозволило відпрацювати всі пропорції, взаємодію елементів та візуалізувати фінальний вигляд. (Додаток Д).

Підготовка деревини: Вибір та сушка деревини (важливо для уникнення деформацій). Різьблення та обробка дерев'яних елементів:

Чорнове різьблення форм (з імітацією розколу) стовпа-фігури. Детальне різьблення обличчя, фактури хліба, порожнини. Механічне та ручне шліфування. Термічна обробка (випалювання) та тонування деревини за задумом. Початковий етап рубки: формування масиву за допомогою тесла. (Додаток 3.)

Виготовлення металевих елементів: Гнуття прутів для колючого дроту . Зварювання та формування елементів. Піскоструминна обробка та патинування. Нанесення антикорозійного покриття (грунтовка, фарбування, лакування).

Виготовлення мисок.

Фінальний монтаж композиції: Закріплення розколотого хліба на постаменті. Установка та надійне кріплення центрального стовпа-фігури всередині хліба .Кріплення колосся до стовпа та хліба. Розміщення порожніх мисок на постаменті. Перевірка стійкості та безпеки всіх елементів.

3.4 Практичні аспекти експозиції та довговічності композиції

Практичні аспекти встановлення та експлуатації меморіальної композиції є не менш важливими, ніж її художня цінність. Вони гарантують збереження твору для майбутніх поколінь та його ефективну взаємодію з навколишнім середовищем.

Вибір місця експозиції:

- *Оптимальне розташування:* Ідеальним місцем для «Пам'яті у камені» є відкритий простір, що викликає асоціації з українськими полями, які стали свідками Голодомору. Це може бути:
- *Окраїна села або невеликого міста:* В місцях, де трагедія мала особливо тяжкі наслідки, дозволяючи місцевій громаді відчувати прямий зв'язок з пам'яттю.

- *Меморіальний парк або спеціально відведена ділянка:* У більших містах, де створюється комплексний простір для вшанування пам'яті.
- *Височина або пагорб:* Таке розташування посилить монументальність композиції, зробить її помітною здалеку та дозволить відчувати масштаби трагедії у широкому ландшафті.
- *Взаємодія з ландшафтом:* Відкрите середовище підкреслить самотність композиції та її драматизм. Скульптура має бути інтегрована в навколишній ландшафт, а не просто стояти на ньому. Поруч можна передбачити невеликий простір для роздумів або символічні елементи благоустрою (наприклад, сухі трави, що імітують випалене поле) [42, с. 112-115].

Освітлення:

- ***Природне освітлення:***

Дерево й метал по-різному відбиватимуть сонце - це дасть цікаву гру тіней, підкреслить фактуру матеріалів. У похмуру погоду композиція може набувати більш гнітючого, але правдивого вигляду.

- ***Штучне освітлення (вечір/ніч):***

- *Акцентне освітлення:* Спрямовані світильники знизу вгору можуть підсвічувати центральний стовп та порожнину, посилюючи драматизм і створюючи ефект "сяючої" пам'яті в темряві.
- *Контурне освітлення:* Може виділяти силует композиції, роблячи її впізнаваною здалеку.
- *Тепле/холодне світло:* Можна поекспериментувати з кольором підсвітки - це підсилить емоційний ефект – холодне світло для створення відчуття скорботи, тепле – для символізації негасимої пам'яті [42, с.12-16].

Довговічність композиції. Конструктивна стійкість:

- *Фундамент:* Треба зробити добротний бетонний фундамент - щоб композиція витримала і вітер, і дощ, і все інше (сильний вітер, землетруси, зсуви ґрунту) та запобігає осіданню.
- *Кріплення:* Усі елементи (особливо центральний стовп до основи-хліба та постаменту) мають бути надійно закріплені за допомогою анкерних болтів, внутрішніх металевих каркасів або інших інженерних рішень, які не будуть видимими, але забезпечать максимальну міцність [42, с.45-46].

Захист від атмосферних впливів:

- *Дерево:* Дерево обов'язково треба як слід обробити - кілька шарів захисту: глибоке просочення антисептиками (від грибка, комах), гідрофобізаторами (від вологи), а також УФ-стійкими лаками або оліями, які захищають від вигорання та розтріскування під дією сонця. Періодичне оновлення захисних покриттів є критичним.
- Метал: Всі металеві елементи (дріт, колосся, кріплення) повинні бути ретельно оброблені антикорозійними ґрунтовками та фінішними покриттями (фарба, лак або спеціальне патинування, що запобігає іржі).
- *Камінь/Бетон:* Постамент має бути стійким до циклів заморожування/відтавання, бажано оброблений гідрофобізуючими засобами [42, с.48-56].

Безпека та антивандальний захист:

- *Безпека для відвідувачів:* Якщо колючий дріт використовується реалістично, його гострі елементи повинні бути або затуплені, або розташовані таким чином (наприклад, заглиблені у поверхню хліба), щоб виключити будь-яку можливість поранення відвідувачів. Усі краї та поверхні мають бути безпечними.
- *Антивандальний захист:* Вибір міцних матеріалів, надійні кріплення та відсутність легкодоступних, дрібних елементів, які можна відламати чи викрасти. Можливе інтегрування композиції

в загальну систему відеоспостереження або освітлення території для відлякування вандалів.

Догляд та реставрація:

Розробка чіткого плану періодичного технічного обслуговування (очищення від забруднень, перевірка кріплень, оновлення захисних покриттів) та стратегії реставрації у разі пошкодження. Важливо мати чіткі інструкції щодо матеріалів та методик, які слід використовувати для збереження автентичності твору [43].

Якщо все це врахувати, композиція зможе «Пам'ять у камені» не тільки стати потужним витвором мистецтва, а й функціонувати як довговічний, безпечний та ефективний меморіал, що служитиме поколінням як нагадування про трагічні події Голодомору [42, с.98-106].

Висновки

Вибір теми для нашої кваліфікаційної роботи «Пам'ять у камені: художня візуалізація трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в українській скульптурі», визначався високою історичною, соціальною актуальністю в наш час. Голодомор став найтрагічнішою сторінкою в українській історії, і його художнє відтворення в скульптурі дає змогу зберегти пам'ять про мільйони загиблих людей, про понівечені душі українського народу, про можливе зникнення цілої нації, та привернути увагу сучасного суспільства до важливості збереження історичної пам'яті, і ніколи не забувати, як радянська влада знищувала українські життя. Вивчення даної теми дозволило нам не лише дослідити естетичні та образотворчі особливості скульптурних творів

на тему Голодомору, а й поглибити розуміння ролі мистецтва у формуванні історичної свідомості людей та патріотичного виховання.

У процесі роботи було проаналізовано численні історичні документи, свідчення очевидців, а також сучасні дослідження українських мистецтвознавців щодо теми Голодомору. Це дало змогу виділити ключові проблеми, які формують художній образ трагедії: масштаб людських втрат, страждання, соціальне та психологічне напруження, що охоплювало українське суспільство у 1932–1933 роках [1]. У межах творчої частини роботи було реалізовано композицію «Пам'ять у камені», яка через образотворчі засоби – форму, фактуру, пропорції та символіку матеріалу – намагалася передати глибину трагедії та викликати емоційний відгук у глядача.

Одним із основних висновків роботи стало усвідомлення того, що скульптурне мистецтво здатне не лише відтворювати історичні події, а й формувати ціннісне ставлення до них. Використання художнього дерева як матеріалу композиції дозволило підкреслити органічність образу, його зв'язок із природою та життєвою циклічністю, що особливо важливо для теми втрати та пам'яті. Текстура дерева, яку ми використовували, його природні тріщини, зерна і недосконалості та фактура символізують тривалість болю, жаху та страждань, їх невидимий слід у свідомості нащадків.

В процесі створення нашої скульптури було проведено дуже детальний аналіз архітекtonіки та структури художнього твору. Нами було виявлено, що композиція повинна поєднувати символізм і реалізм: її реалістичні елементи, що відтворюють фізичні прояви болю та страждання, гармонійно поєднуються із символічними формами, які передають духовний, моральний вимір горя та трагедії. Це дозволяє не лише відчувати масштаби події, а й осмислити її глибинний сенс, дозволяє поринути у ті страшні часи, які вдалося пережити не кожному.

Практична частина роботи показала, що скульптурна композиція може слугувати ефективним засобом комунікації історичної пам'яті. Вона здатна транслювати складні історичні концепти у доступній для сприйняття формі. Для реалізації цього завдання було застосовано художньо-виражальні засоби: контраст світла і тіні, пропорційні співвідношення фігур, ритміку форм та пластичні акценти, що підсилюють емоційний ефект. [22, с. 12-45].

Важливим висновком дослідження є те, що художнє відтворення Голодомору сприяє формуванню критичного мислення у суспільстві та вихованню моральної свідомості. Композиція «Пам'ять у камені» не лише виконує функцію меморіалу, а й стимулює глядача до медитації, занурення в трагедію, рефлексії щодо наслідків жорстокого тоталітарного режиму, важливості та необхідності збереження історичної пам'яті та моральної відповідальності сучасного покоління, передачі нашої гіркої історії нащадкам.

Науковий аналіз дозволив нам виділити головні і значущі етапи для створення композиції: ми вибрали матеріал та спроектували все до остаточного оформлення та експозиції. Кожен етап нами був ретельно продуманий і прорахований. Ми врахували всі художньо-естетичні та психологічні аспекти, щоб наш твір сприймався нашими глядачами зрозуміло і усвідомлено. Особлива увага приділялася деталям, матеріалу, різбленню, підбору оздоблення, пропорціям, які підкреслюють і відображають людські страждання та їх символічне значення.

Наша робота продемонструвала, що художні образи трагедії Голодомору мають важливу національну і соціальну функцію. Вона підтримує національну ідентичність, формує історичну пам'ять та слугує нагадуванням про цінність життя та людської гідності. Через скульптуру, зокрема виконану в дереві, відбувається передача морально-етичних уроків минулого, що має особливе значення для сучасної України.

У першому розділі мною було ґрунтовно проаналізовано історичні, соціальні та культурні передумови трагедії Голодомору 1932–1933 рр.,

розкрито його сутність як акту геноциду проти українського народу. Досліджено процеси формування колективної пам'яті про Голодомор в умовах багаторічного замовчування та її відновлення після здобуття Україною незалежності. Окрему увагу приділено мистецтву, як інструменту осмислення глибокої національної травми, а також скульптурі як носію пам'яті, згадки та історичного досвіду, обґрунтувавши її унікальну здатність матеріалізувати складні історичні події в універсальні символи, які так і відгукуються у серцях нашого суспільства.

Досягнуто глибокого розуміння того, що Голодомор є невід'ємною частиною національної ідентичності українців, а мистецтво є одним із найефективніших засобів протистояння забуттю. Було чітко артикульовано, що скульптура завдяки своїй монументальності та фізичній присутності, перетворює абстрактні історичні факти на конкретні візуальні образи, які викликають емоційний відгук та сприяють передачі болючого досвіду минулого майбутнім поколінням. Підтверджено, що меморіальні композиції є не лише пам'ятниками, а й важливими осередками національної свідомості та виховання.

У цьому розділі не було можливості детально зупинитися на регіональних особливостях формування пам'яті про Голодомор у різних частинах України, що могло б доповнити розуміння локальних ідентичностей. Також, через обмеження обсягу, було лише побіжно згадано про міжнародний контекст осмислення Голодомору як геноциду, хоча цей аспект є вкрай важливим для повноцінного усвідомлення його глобального значення. Поглиблення цих тем могло б стати предметом окремих наукових розвідок.

Другий розділ зосередився на вивченні інструментарію скульптури для створення меморіального образу. Було проаналізовано, як пластика, форма і пропорції впливають на сприйняття скульптури, створюючи динамічні або статичні образи, що символізують горе, виснаження або незламність. Розглянуто роль матеріалів (камінь, бронза, дерево, метал), фактури, кольору

та символіки як художніх засобів впливу, які посилюють емоційне та смислове навантаження твору. Окремо виділено та проаналізовано композиційні рішення та емоційну виразність форм у меморіальній скульптурі. У підрозділі 2.4 було проведено аналіз творів конкретних українських скульпторів, таких як: Меморіал жертвам Голодомору та політичних репресій у Дніпрі, Пам'ятник жертвам Голодомору / «Янгол, що плаче», Меморіал жертвам Голодомору в Києві, Пам'ятник жертвам Голодомору в Харкові, виявивши їхні стилістичні та ідейні особливості.

Досягнуто всебічного розуміння технічної та художньої палітри скульптури в контексті меморіального мистецтва. Було показано, що кожен елемент – від вибору матеріалу до пропорцій фігури – є осмисленим художнім рішенням, що працює на формування цілісного образу. Аналіз існуючих робіт дозволив виявити різноманіття підходів до інтерпретації трагедії Голодомору: від камерного, психологічно глибокого образу до монументальних, символічних та фігуративних комплексів у Києві та Харкові. Доведено, що ці роботи, незважаючи на стилістичні відмінності, об'єднані єдиною метою – увічнити пам'ять про геноцид та передати його жахливі уроки, кожна з них роблячи свій унікальний внесок у колективну пам'ять.

Обмежений обсяг розділу не дозволив здійснити глибокий психологічний аналіз сприйняття цих робіт різними групами глядачів, а також детально розглянути вплив міського або природного середовища на інтерпретацію цих меморіалів. Також не було можливості розширити аналіз на більшу кількість регіональних пам'ятників, що могли б продемонструвати інші художні рішення та підходи до теми.

Третій розділ є кульмінацією роботи, де була розроблена та детально представлена власна творча концепція композиції «Пам'ять у камені». Було сформульовано її ідейно-образну концепцію, що ґрунтується на поєднанні архетипових символів української культури (хліб, жінка-мати, колосся) з елементами трагедії (розколотий хліб, колючий дріт, порожнина у фігурі).

Проаналізовано архітектуру та структуру композиції, виділивши її трирівневий поділ та обґрунтувавши розташування кожного елемента. Детально описано матеріали (художнє дерево, метал, камінь), техніку виконання та технологічні етапи створення скульптури, що підкреслює її реалістичність як проекту. Нами були також розглянуті всі практичні аспекти експозиції та довговічності композиції, ретельно підбиралося місце розміщення, освітлення, конструктивна стійкість, антивандальний захист та догляд за скульптурою.

Ми створили оригінальну, глибоко осмислену та багат шарову художню концепцію, яка не тільки синтезує найкращі практики меморіальної скульптури, а й пропонує нове образне рішення. Концепція «Пам'ять у камені» успішно інтегрує в собі символіку болю, страждання, втрати, насильства та незламності духу нації, використовуючи контраст матеріалів та форм для посилення емоційного ефекту і впливу на глядача. Деталізація технологічних етапів та обґрунтованість вибору матеріалів підтверджують реалістичність проекту та його потенційну довговічність. Розгляд практичних аспектів засвідчив розуміння необхідності комплексного підходу до створення меморіальних об'єктів. Власна концепція демонструє здатність автора до художнього осмислення складної історичної події та її втілення у скульптурній формі.

На цьому етапі не було можливості здійснити фізичну реалізацію композиції, що, безумовно, є наступним кроком. Також не було проведено соціологічних досліджень щодо потенційного сприйняття даної композиції цільовою аудиторією. Відсутня також детальна кошторисна оцінка проекту та розробка стратегії фандрейзингу для його втілення. Це є завданням для подальших, уже практичних, етапів роботи. Було б доцільно також розробити кілька варіантів масштабів композиції для різних можливих локацій, що дозволило б гнучкіше підходити до її практичного втілення.

Можна узагальнити, що нами була проведена велика науково-дослідна робота глибоко розкрила тему «Пам'ять у камені: художня візуалізація

трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в українській скульптурі». Наше дослідження підтвердило, що скульптура є дуже потужним, невід'ємним і незамінним способом увіковічнення національної пам'яті, що здатне не лише задокументувати, а й осмислювати та емоційно передавати масштаби та глибину всієї національної трагедії.

Наше дослідження успішно продемонструвало, як українські митці, використовуючи весь широкий спектр художніх засобів створюють унікальні, універсальні образи для того, щоб передати усю трагедію Голодомору. Кожна з розглянутих нами робіт робить свій вагомий внесок у формування колективної свідомості, перетворюючи біль, жах минулого на джерело сили, супротиву та пам'яті для майбутнього.

Наша творча робота над композицією «Пам'ять у камені» є логічним продовженням та синтезом цих художніх традицій. Ми хочемо надихнути та наштовхнути глядачів на глибоке переосмислення, символічно насичене та технічно обґрунтоване рішення, яке може стати вагомим відтиском в серцях і душах наших нащадків, про пам'ять Голодомору. Ця композиція, між родючою землею і голодом, між незламним духом і жорстоким терором, з її візуальним діалогом між життям і смертю, між надією і зневірою, може бути не лише місцем скорботи, а й потужним нагадуванням наступним поколінням про важливість збереження історичної правди, нашої національної пам'яті та протистояння будь-яким майбутнім спробам до геноциду і терору.

Дана робота є міцним фундаментом для подальших мистецьких та наукових кроків, досліджень, прокладаючи шлях до втілення пам'яті у матеріальній формі та забезпечуючи її довговічне існування у свідомості нації. Незважаючи на те, що повна фізична реалізація концепції та її соціологічне тестування ще попереду. Це підтверджує, що в Україні Голодомор не просто слово, дата чи подія, пам'ять про нього не просто живе, а й активно розвивається в усіх художніх формах, що свідчить про життєздатність та незламність українського народу і духу.

Узагальнюючи результати, зазначимо, що проведене нами дослідження підтвердило ефективність поєднання теоретичного та практичного підходів у вивченні теми Голодомору. Теоретична частина представила собою глибокий аналіз історичних і мистецтвознавчих аспектів трагедії, а практична, реалізувала усі отримані знання у мистецькій художній формі, що дозволило створити емоційно глибокий, насичений і символічно значущий об'єкт.

Таким чином, висновки нашої роботи можуть свідчити про те, що художня візуалізація трагедії Голодомору через скульптуру має велике значення не лише для мистецтвознавства, а й для усього суспільства загалом. Виявляється, що мистецтво здатне зберігати і відроджувати пам'ять, формувати нові моральні устої та орієнтири, сприяти глибокому осмисленню історичних подій, перетворюючи їх на наочний, доступний для сприйняття символ і це все демонструє наша композиція «Пам'ять у камені». Наше дослідження та творче відтворення трагедії Голодомору у вигляді дерев'яної скульптури з значущими елементами трагедії, не лише відновлює історичну справедливість, а й сприяє збереженню культурної та національної ідентичності України. Композиція «Пам'ять у камені» стала своєрідним культурним артефактом, що зберігає і передає пам'ять про трагедію наступним поколінням і водночас формує естетичне та моральне виховання молодого покоління.

Список використаних джерел

Нормативно-правові акти

1. **Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»** від 28 листопада 2006 р. № 376–V. Офіційний документ.
2. **Указ Президента № 1310/98** від 26.11.1998 р. Про День пам'яті жертв голодоморів. Офіційний документ

3. **Андрущенко, П.** Українська скульптура ХХ століття : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2018.
4. **Антонюк, О.** Інформаційно-бібліографічне та електронне забезпечення дослідження Голодомору 1932–1933 рр. Вінницької ОУНБ // Вінниччина минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. До 90-х роковин Голодомору 1932–1933 рр.: матеріали XXXIV Вінниця. Всеук. наук. історико-краєзнав. конф., 3 листоп. 2022 р. Вінниця, 2022. С. 54–56.
5. **Апанович, О., Шевчук, В.** Дерево пам'яті: Книга українського історичного оповідання. Вип. 1. : , 1990. 608 с. ISBN 5-301-00741-6.
6. **Ассман, А.** Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2012. 440 с.
7. **Авраменко, Г. М., Антонюк, О. Ю.** Цифрова бібліотека – бібліотека майбутнього (З досвіду створення повнотекстової краєзнавчої бази даних у Вінницькій ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва) // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 2 листоп. 2017 р. Київ, 2017. С. 12–19.
8. **Бірюльов, Ю.** Львівська скульптура від раннього класицизму до авангардизму (середина XVIII — середина ХХ ст.). Львів: Апріорі, 2015. 526 с.
9. **Бондарук, О.** Дерев'яна скульптура Галичини XVII — XIX ст. : альбом / упоряд. Ю. Юркевич. Львів: Ін-т колекціонерства укр. мист. пам'яток при НТШ, 2010. 376 с. ISBN 966-8868-20-X.
10. **Брюбейкер, Р.** Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в Європі. Львів: Кальварія, 2006. 280 с.
11. **Возницький, Б.** Іоанн Георг Пінзель. Перетворення. Скульптура: альбом. К. : Грані-Т, 2008. 149, [2] с.
12. **Гнатюк, Л.** Візуалізація історичної пам'яті : монографія. Львів : , 2019..
13. **Гобсбаум, Е., Рейнджер, Т.** Винайдення традиції / Пер. з англ. та наук. ред. М. Климчука. Київ: Ніка-Центр, 2005. 448 с.
14. **Гоголь, В. Д.** Скульптура. Типологія та основні композиційні закономірності монументально-декоративної скульптури в просторовому середовищі. Л. : Друкарські куншти, 2013. 192 с. ISBN 978-966-96883-3-0.

15. **Гоголь, В. Д., Дибя, Ю.** Скульптура. Ілюстрована енциклопедія. Т. 1. : А — Аянт. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. 408 с. ISBN 978-966-941-527-1.
16. **Грабович, Г.** Голодомор: історія, символи, спадщина. К. : Дух і літера, 2008.
17. **Гуменюк, А.** Психологія сприйняття меморіальних композицій. Київ : 2020.
18. **Гібернау, М.** Ідентичність націй. Київ: Темпора, 2012. 304 с.
19. **Довженко, Н.** Давня скульптура і пластика України. У 5 т. Т. 3. Доба бронзи. Кн. 1. Кам'яні статуарні пам'ятки Надчорноморщини періоду ранньої та середньої бронзи. Родовід, 2009. 176 с. ISBN 966-7845-47-6.
20. **Дорошенко, О.** Еволюція скульптури: від традиційних матеріалів до цифрових технологій // Світогляд : журнал. 2016. № 3 (59). С. ISSN 1819-7329.
21. **Дзюба, І.** Символи трагедії у скульптурі. Київ : 2021.
22. **Київ у національній пам'яті:** колективна монографія / Л. Буряк. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. 400 с.
23. **Киридон, А. М.** Студії пам'яті в Україні: основні тенденції становлення // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. 2014. Вип. 14. С. 265–273.
24. **Киридон, А. М.** Студії пам'яті в Україні. Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик / заг. ред. А. М. Киридон. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 294 с.
25. **Ковальчук, О.** Пам'ять через форму : монографія. Львів : , 2022. .
26. **Ковтун, О.** Художні техніки та матеріали. Харків , 2019.
27. **Козеллек, Р.** Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. Київ: Дух і літера, 2005. 380 с.
28. **Козеллек, Р.** Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Київ: Дух і літера, 2006. 431 с.
29. **Конончук, Т. І.** "Ліпше моє, ніж наше": Хліб як ідеал добробуту, моралі народу та альтернатива голоду в традиційних зразках фольклору. К. : Твім інтер, 1998. 128 с. ISBN 966-95037-4-4.
30. **Конончук, Т. І.** Трагедія голодомору 1932-1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди : дис. канд. філол. наук: 10.01.07. Київ, 1996. 172 л.
31. **Кондратова, Л. Г.** Мистецтво. Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2016. 288 с. ISBN 978-966-10-4481-3.

32. **Кудряченко, А. І.** Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2021. 312 с.
33. **Кульчицький, С. В.** Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: проблеми усвідомлення. К. : Наш час, 2008.
34. **Литвин, П.** Соціальна функція мистецтва пам'яті. Київ , 2021.
35. **Любовець О.М.** Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Київ: ДПНВЦ «Пріоритети», 2013. 288 с.
36. **Любченко, В. Ф.** Львівська скульптура XVI—XVIII століть. К. : Наук. думка, 1981. 215 с.
37. **Люта, О. Г.** Голодомор 1932-1933 рр. на Україні: бібліогр. покажч. Ужгород, 1994. 31 с.
38. **Маклюэн, М.** Галактика Гутенберга: Створення людини друкованої культури. Київ: Ніка Центр, 2003. 432 с.
39. **Марочко, В.** Голодомор 1932–1933 років в Україні: історія і пам'ять. К. : Видавництво Києво-Могилянська академія, 2011.
40. **Нагорна, Лариса Панасівна.** Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії : [монографія]– Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 324, [3] с. – ISBN 978-966-02-6497-7.
41. **Німенко, А.** Скульптура // Історія українського мистецтва: у 6 т. Т. 6. К., 1968. С. 282–320.
42. **Нора, П.** Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 2014. 272 с.
43. **Одрехівський, В.** Українська скульптура кінця XX — початку XXI століття: трансформації монументального формотворення., 2024.
44. **Олійник, В.** Мистецтво та історія. Львів , 2018.
45. **Петров, О.** Мистецтво трагедії: історія та сучасність. Київ : , 2017.
46. **Протас, М.** Скульптурні симпозиуми України: стилістико - парадигмальна еволюція. Київ: Фенікс, 2012.
47. **Протас М.О.** Українська скульптура XX століття /Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. — Київ: Інтертехнологія, 2006. — 278 с.: іл.
48. **Романенко, І.** Символіка в українській скульптурі. Київ : 2021. .
49. **Рюзен, Й.** Нові шляхи історичного мислення. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
50. **Скляренко, Г.** Нова українська скульптура. Київ: ArtHuss, 2021.
51. **Сміт, Е.** Культурні основи націй: Ієрархія, заповіт і республіка. Київ: Темпора, 2009. 312 с.

52. **Сміт, Е.** Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-центр, 2006. 320 с.
53. **Сміт, Е.** Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. Київ: К.І.С., 2004. 170 с.
54. **Снайдер, Т.** Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. Київ: Дух і літера, 2012. 464 с.
55. **Стус, Д.** Голодомор у мистецтві: від замовчування до національної пам'яті // Український тиждень. 2013. № 47 (316). С. 38–41.
56. **Тимків, Б., Туранов, Ю., Понятишин, В.** Технології. Деревообробка (профільний рівень) : підруч. для учнів 10 класу загальноосвітніх навч. закладів — Львів : Світ, 2010. — 288 с. ІБМ 978-966-603-643-1
57. **Ткаченко, С.** Пластичні засоби в сучасній українській скульптурі. Київ, 2020.
58. **Туманов, І. М.** Рисунок. Живопис. Скульптура: теорет.-методологічні основи комплексного навч. Львів: Аверс, 2010. 496 с. ISBN 978-966-8386-77-0.
59. **Чарновський, О. О.** Українська народна скульптура: Історія. Проблеми розвитку. Види. Художні засоби. Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1976. 143 с.
60. **Шнаппер, Д.** Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. Харків: Фоліо, 2007. 223 с.
61. **Ярошук, І.** Українська художня традиція та сучасність. Львів : , 2019.
62. **Яценко, М.** Меморіальна скульптура України: ХХ–ХХІ ст. Львів : , 2018.

Електронні ресурси

63. Альбом «Меморіали пам'яті Голодомору» / упор. К. : Мистецтво, 2010. URL: <https://memorialholodomors.org.ua/uk/famines/1932-1933/photos/> (дата звернення: 03.11.2025).
64. Віртуальна меморіальна екскурсія до місць пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр. URL: https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/pamyatnyky_golodomoru.pdf (дата звернення: 03.11.2025).
65. Галерея «NT Art»: біографічна довідка про О. Стовбура. URL: <https://nt-art.net> (дата звернення: 03.11.2025).

- 66.Галерея «Ніка»: інформація про О. Стовбура. URL: <https://gallerynika.com> (дата звернення: 03.11.2025).
- 67.Глушак, Д. Д. Посібник з художньої обробки деревини. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hlushak_DD/Posibnyk_z_khudozhnoi_obr_obky_derevyny.pdf (дата звернення: 03.11.2025).
- 68.Горох, М. Візуалізація епохи Голодомору: колекція Сновського історичного музею // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2024. DOI: 10.30970/HIS.2024.57.12450.
- 69.Каталог Національного музею «Меморіал жертв Голодомору». К., 2016. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/holodomor/natsionalna-knyha-pam-iaty-zhertv-holodomoru-1932-1933/> (дата звернення: 03.11.2025).
- 70.Коршунов, Д., Гуржій, І. Роль монументально-декоративної скульптури в міському середовищі // Актуальні питання гуманітарних наук. 2024. Вип. 75, т. 1. С. 108–113. URL: https://aphn-journal.in.ua/archive/75_2024/part_1/18.pdf (дата звернення: 03.11.2025).
- 71.Стовбур Олександр Григорович - український художник, майстер абстрактного мінімалізму [Електронний ресурс] // Вікіпедія. URL:[Стовбур Олександр Григорович](#) (дата звернення: 03.11.2025).
- 72.Смолій В.А. "Я вийшов із смерті...". Голодомор 1932-1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: свідчення / НАН України, Ін-т історії України ; упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк ; ред.: Л. Яворська, С. Блащук ; наук.-допоміж. робота: С. Блащук, Н. Лісунова]. - . - Київ : Юрка Любченка, 2024.к.н. 1, 2024. – LXXXVI, 864 с.. – ISBN 978-617-8295-26-4.

Додаток А.

Меморіал жертвам Голодомору та політичних репресій у Дніпрі "Скорботна Мати з дитиною"

Додаток Б.

Пам'ятник жертвам Голодомору «Янгол, що плаче».

Додаток В.

Меморіал жертвам Голодомору в Києві [69].

Додаток Г.

Пам'ятник жертвам Голодомору в Харкові скульптура «Скорботна мати» (Меморіал у Харкові, С. Гурбанов) [69].

Додаток Г

Додаток Д.

Додаток Е.

Критерій	Авторська Композиція (На прикладі: Художнє Дерево)	Київський Меморіал (Скорботна Мати, Бронза)	Харківський Меморіал (С. Гурбанов, Бронза)
Основний Матеріал	Художнє дерево (сосна, вільха)	Бронза, граніт	Бронза, граніт
Художній Формат	Камерна скульптура	Монументальний, державний меморіал	Монументальний, регіональний меморіал
Пластична Мова	Стриманий ліричний експресіонізм. Акцент на фактурі та теплоті матеріалу.	Монументальний символізм. Узагальнені, епічні форми, мінімум експресії.	Драматичний експресіонізм. Виразна міміка, динамічні складки, пряме емоційне звернення.
Відображення Тіла	Метафоричне, узагальнене. Акцент на руках та обличчі, а не на виснаженні фігури.	Архетипне, цілісне. Фігура сильна, скорбота духовна, а не фізична.	Пряме або напівпряме. Фігури дітей часто виснажені, що підкреслює фізичний жах.
Ключовий Символ	Коренева пам'ять (дерево), Особиста молитва	Архетип Берегині, «Свіча Пам'яті», Вічність	Мати-Захисниця, Політична Жертва (зв'язок із репресіями)
Емоційний Вплив	Інтимність, тепло, крихкість. Фокус на індивідуальному переживанні.	Урочистість, державна скорбота, вічна пам'ять.	Відчай, благання, драматизм. Сильне емоційне навантаження.
Роль у Контексті	Альтернативний голос у меморіалістиці, що досліджує можливості органічного матеріалу для скорботи.	Центральний національний символ, що формує офіційний наратив.	Регіональний центр комеморації, що підкреслює масштаби трагедії.

Порівняльна таблиця пластичних рішень. Систематизація наукового аналізу.

Критерій	Авторська Композиція «Пам'ять у камені» (Художнє Дерево)	Київський Меморіал (Скульптор: М. Малишко)	Харківський Меморіал (Скульптор: С. Гурбанов)
Матеріал	Органічний, теплий (Дерево)	Металевий, холодний (Бронза)	Металевий, холодний (Бронза)
Пластика (Експресія /Стриманість)	Інтимна, символічно- стримана. Різьблення фокусується на фактурі та внутрішньому стані, а не на зовнішньому жаху.	Епічна, стримана. Поза монументальна, скорбота узагальнена, позбавлена натуралістичної експресії.	Драматична, експресивна. Акцент на позі благання, деталізовані руки та обличчя, що передають відчай.
Домінуючий Символ	Крихкість Життя, Коріння, Приватна Пам'ять. Дерево як символ життя, що було зрубане.	Архетип Берегині, Вічність Пам'яті. Фігура-символ нації.	Жах Відчаю, Політична Жертва. Мати як свідок репресій.
Масштаб Впливу	Камерний, тактильний. Створено для близького, особистого контакту та переживання.	Державний, універсальний. Формує офіційний історичний наратив.	Регіональний, емоційний. Фіксує гостроту регіональної трагедії.

Таблиця порівняння нашої роботи та монументальних меморіалів за критеріями: Матеріал, Пластика (Експресія/Стриманість), Домінуючий Символ. Обґрунтування новизни та унікальності нашого підходу.

Фрагмент робочого процесу. Етап грубого різьблення: початкове формування фігури Скорботної Матері з дерев'яного блоку.

Початковий етап рубки: формування масиву за допомогою тесла. Етап деталізації: опрацювання фактури.

Додаток 3.4

Додаток 3.5

Додаток 3.8

Додаток 3.9

